

Az elűzéstől az egyenjogúságig

Tóth Ágnes: Németek Magyarországon 1950–1970. Társadalomtudományi Kutatóközpont, Argumentum Kiadó, Budapest, 2020. 578 oldal

Tóth Ágnes, a Kisebbségkutató Intézet tudományos tanácsadója, a 20. századi magyar történelem, ezen belül is elsősorban a kisebbségi kérdés egyik vezető hazai kutatója. Nemcsak az itthoni történész szakma megbecsülését és elismerését vívta ki, de munkái eljutottak a nemzetközi kisebbségkutatás, elsősorban a német nyelvű tudományos élet műhelyeibe is. Szakmai súlyát jelzi, hogy ezzel a témával nemrég védte meg akadémiai doktori értekezését. A nyolcvanas évek második felében induló pályájának főbb állomásait olyan monográfiák, dokumentumkötetek jelzik, mint a háború utáni ki- és betelepítésekről szóló munkája, a nemzetiségi népiskolák 1943/44-es összeírását közlő forráskötete, a kitelepítést a hazatért, hazaszökött németek egyéni élettörténeteinek keresztül bemutató könyve, illetve a magyarországi németek 1944–1953 közötti történetére vonatkozó hazai forrásokat magyar és német nyelven közlő dokumentumkötete.¹ E több évtizedes kutatómunka folytatásaként és összegzéséként most jelent meg legújabb monográfiája, amely a magyarországi németek 1950 és 1970 közötti történetét, vagy ahogyan ő fogalmaz, a „politikai hatalom és e nemzetiség interakcióinak” históriáját dolgozta fel. A címben jelzett kronológiai nyitóhatárt a szerző azzal indokolja, hogy ekkorra

már lezárultak a kitelepítések, megszilárdult a szovjet típusú államszocialista rendszer, illetve óvatos nyitás kezdődött a nemzetiségpolitikában, köztük a németekkel kapcsolatos politikában is. A téma tudományos súlyát, fontosságát a doktori védés alkalmával egyik bírálója kétségbe vonta, amire a szerző könyvében így reagál: Magyarország Trianon, illetve 1945 után nemzetállammá vált (a kisebbségek a lakosság legfeljebb öt százalékát tették ki, létszámuk a németek kitelepítése és a magyar–szlovák lakosságcsere miatt tovább csökkent), ezért a hazai kisebbségi kérdés jelentősége a korábbihoz képest valóban leértékelődött. A téma fontossága azonban pusztán a lélekszám alapján nem ítéltető meg. Elsősorban azért nem, mert a németek történetének vizsgálata a politikai hatalom működési mechanizmusát egy speciális területen teszi láthatóvá, tehát a magyar nemzeti önismeret, história szerves részét képezi. A recenzens egyetért ezzel, maga a monográfia is e bírálat magas színvonalú tudományos cáfolata.

A kötet műfaját a szerző politikai társadalomtörténetként határozza meg, aminek a középpontjában a hivatalos politikai szervek, különféle minisztériumok és az MDP, illetve az MSZMP döntései és azok német kisebbségre gyakorolt hatása áll. Azt vizsgálja, hogy a kitelepítések lezárulása után a hatalom hogyan viszonyult a Magyarország területén maradt mintegy 220 ezer német nemzetiségű magyar állampolgárhoz. Milyen stratégiát fogalmazott meg velük kapcsolat-

¹ Tóth Ágnes: *Telepítések Magyarországon 1945–1948. A németek kitelepítése, a belső népmozgások és a szlovák–magyar lakosságcsere összefüggései*. Kecskemét, 1993.; uő: *Migrations in Ungarn 1945–1948: Vertreibung der Ungarndeutschen, Binnenwanderung und slowakisch–ungarischer Bevölkerungsaustausch*. München, 2001.; uő: *Nemzetiségi népiskolák Magyarországon az 1943/44-es tanévben*. Kecskemét, 1998.; uő:

Hazatértek. A németországi kitelepítésből visszatért magyarországi németek megpróbáltatásainak emlékezete. Budapest, 2008.; uő: *Rückkehr nach Ungarn 1946–1950: Erlebnisberichte ungarndeutscher Vertriebener*. München, 2012.; uő: *Dokumentumok a magyarországi németek történetéhez 1944–1953. Quellen zur Geschichte der Deutschen in Ungarn 1944–1953*. Budapest, 2018.

ban, s ez miben különbözött a többi kisebbséggel kapcsolatos eljárástól? Hangsúlyosan, talán túlságosan is részletesen elemzi Tóth Ágnes a korabeli nemzetiségpolitika hivatalos állásfoglalásait, amit összekapcsol a hatalom deklarált elveinek és a hétköznapi gyakorlatának összehasonlításával. Ez a megközelítés lehetővé teszi, hogy ne csak a „nagypolitika” felől mutassa be a német kisebbség történetét, de finom mikrotörténeti elemzések is sor kerüljen. E szemlélet, e kettős megközelítés eredményeként rajzolódik ki a korszak nemzetiségpolitikájának talán leglényegesebb vonása: a jogfosztottság lassú mérséklődése, illetve a formális jogok megadása és a gyakorlat közötti diszkrépancia, az államnemzeti logikán alapuló megközelítés. A korábbi sablonokból kilépve értelmezi azt is, hogy a magyar politikai vezetés hatalmi ideológiája, a sztálinizmussá transzformált marxizmus miként értelmezte a nemzeti identitást, mit jelentett a hatalom által képviselt internacionalizmus, s mit jelentett ez a nemzetiségpolitika gyakorlatában.

Tóth Ágnes a tematikus és a kronológiai rendezőelvet alkalmazza, munkája 9 fő és 43 alfejezetre tagolódik, amit függelék, forrás- és szakirodalmi jegyzék, valamint a tudományos munkák esetében elkerülhetetlen személynév- és helységnévmutató, valamint a rövidítések jegyzéke egészít ki. A németek történetét a szerző nem csupán a köztörténetbe ágyazza be, de összehasonlítja azt a többi nemzetiség helyzetével is. Részletesen számba veszi azokat a konkrét intézkedéseket, jogszabályokat, amelyek a németek létfeltételeit és állampolgári helyzetét meghatározták, elemzi szocioökonómiai jellemzőiket, anyanyelvi oktatásuk milyenségét, a felülről szervezett, transzmissziós szerepet betöltő Német Szövetség munkáját, de megjelennek a kötet lapjain a korszak nemzetiség-

politikájának alakításában részt vevő személyek portréi és a német nyelvű sajtó is.

Tóth Ágnes igyekszik elkerülni a „nagy csapdát”, amellyel minden történész találkozhat: mivel a gondolkodás, az érzékelés, az értékek hierarchiája változik a történeti időben, a történész viszont a jelenben vizsgálja tárgyát, fennáll a veszélye annak, hogy a gondolkodás mai keretei megváltoztatják az elbeszélte múltat. A szerző ezt úgy próbálja elkerülni, hogy részletesen citálja „beszélteti” forrásait, így például a hivatalos szervek vonatkozó iratait, köztük a sok esetben tényleges hatáskörrel nem rendelkező szervezeteiket is (lásd: Német Szövetség), ami felveti azt a kérdést, ezek mit tesznek hozzá a németek történetéhez, de különösen a köztörténethez. Hiszen ebben az utóbbi vonatkozásban ma már Romsics Ignác, Gyarmati György és mások révén rendelkezésünkre állnak komoly történeti összefoglalók.² A források részletező beemeléseinek szándéka szerkesztési aránytalansághoz vezetett, az intézménytörténeti részek helyenként túlrtnak tűnnek.

Külön kell szóljak a felhasznált forrásokról. A recenzens kevés olyan munkát ismer, amely kapcsán leírhatja: a szerző minden releváns forrást felhasznált – a jelen munka azonban ezek közé tartozik. Az államigazgatás központi és a párt vezető szerveinek iratai mellett külön gondot fordított a megyei levéltárak, sőt egyes esetekben a járási, községi iratok feldolgozására is. De kutatásokat végzett német levéltárakban, és felhasználta a korabeli sajtót is. A kötet hosszú oldalakon keresztül sorolja a különféle levéltárakban feltárt források jegyzékét. De ezúttal nem pusztán a mennyiségről van szó. Nemcsak hivatkozásai levéltárosi pontosságúak (évekig volt a Magyar Nemzeti Levéltár Bács-Kiskun Megyei Levéltárának munkatársa, majd igazgatója), de forráskritikája is példászerű – tisztában van a különféle szervek által

² Lásd elsősorban: Romsics Ignác: *Magyarország története a XX. században*. Budapest, 1999. és Gyarmati György: *A Rákosi-korszak*.

Rendszerváltó fordulatok évtizede Magyarországon, 1945–1956. Budapest, 2011.

termelt iratok forrásértékével. Következése ezzel kapcsolatban egyértelmű: a „megéltörténetek” szempontjából az alsóbb szinteken keletkezett iratok informatív értéke jóval konkrétabb, azok jobban tükrözik a német kisebbség helyzetének valóságát, egyéni és kollektív problémáit, társadalmi hangulatát, a deklarációk ellenére tartósan jelenlévő diszkriminációt. A felsőbb szinteken keletkezett iratok egyre inkább a politikai elvárásokhoz igazodnak, és igyekeznek a meglévő problémák súlyát csökkenteni, sőt eltüntetni. A szerzőnek azonban el kellett hagynia a kormányzati források megszokott világát, és más tudományágak forrásainak, például az *oral history* metódusait is el kellett sajátítania ahhoz, hogy bemutassa a politikát „elszenvedő” kisemberek mikrovilágát, ami bevallása szerint könyvének legfőbb törekvése. Ez a „megértő kíváncsiság” egyúttal a kötet egyik erőssége.

De hol helyezkedik el Tóth Ágnes kötet a téma hazai és nemzetközi historiográfiájában? A választ megkönnyíti a kutatási előzményeket és eredményeket bemutató fejezet, amely a német kisebbség legújabbkori történetére vonatkozó historiográfiai, bibliográfiai munkákat, gazdasági, társadalmi helyzetükre vonatkozó, korszakokon átnyúló műveket mutatja be. Nem véletlenül szentel nagy figyelmet Gerhard Seewann munkásságának, aki számos esettanulmány után először tett kísérletet arra, hogy kétkötetes monográfiában összefoglalja a magyarországi németek történetét a kora középkortól a kétezres évek elejéig.³ Ő volt az, aki közvetítette a magyar kutatók felé a kisebbségkutatás új nemzetközi módszertani megközelítéseit. Ennek lényege abban állt, hogy a leíró interpretációk helyett nagy hangsúlyt fektettek a fogalmak tisztázására (etnicitás, nép, nemzet, identitás), valamint a csoportképző

tényezőkre, az egyes etnikai csoportok viselkedésére stb. Ezt aztán összekapcsolták a kisebbségi kérdés modernizációs folyamatokban történő értelmezésével, ami különböző értelmezési lehetőségeket tett lehetővé, illetve nagy hangsúlyt fektettek az összehasonlító módszertan alkalmazására is. Tóth Ágnes nemcsak hivatali utóda annak a Seewann professzornak, aki korábban a Német Történelem és Kultúra Délkelet-Közép-Európában Alapítványi Tanszékét vezette a Pécsi Tudományegyetemen, de szemleli, módszertani értelemben tanítványa is. Tóth Ágnes is azt az iskolát képviseli, amely a német kisebbség csoporttörténetének elbeszélését a magyarokkal és más kisebbségekkel fennálló kapcsolataik szemszögéből vizsgálja, e közösségre nem a politika tárgyaként, nem annak pusztá elviselőjeként, hanem saját sorsának formálójaként tekint. De említhetnénk Wolfgang Aschauer három magyarországi német községre kiterjedő kutatását is, amelyet Aschauer még a kilencvenes évek elején jelentetett meg, illetve Eiler Ferenc Hartára vonatkozó hasonló szempontú elemzéseit.⁴

Az esettanulmány jellegű részek, így például a kitelepítések és a kollektivizálás gazdasági hátterének összefoglalása, az ennek révén bekövetkező vagyonvesztés, kirablás, az internáltak személyes sorsának felvillantása, a családegyesítési küzdelmek, az itthon maradt németek történetének feldolgozása, a Szovjetunióból hazatért hadifoglyok kálváriája a kötet legizgalmasabb, számomra a legtöbb újat tartalmazó részei. Itt érhető tetten, hogy a szerző képes volt megvalósítani a bevezetőben említett egyik legfontosabb célját – a vizsgált közösség mikrovilágának bemutatását. Ezek a részek érzékeltetik leginkább, hogy a kisebbségpolitika korántsem csak az elvont elvekről szól, hanem nagyon is

³ Seewann, Gerhard: *A magyarországi németek története*. 1. kötet: A kora középkortól 1860-ig. 2. kötet: 1860–2006. Budapest, 2015.

⁴ Aschauer, Wolfgang: *Zur Produktion und Reproduktion einer Nationalität. Die Ungarn-*

deutschen. Stuttgart, 1992.; Eiler Ferenc: *Németek, helyi társadalom és hatalom: Harta 1920–1989*. Budapest, 2011.

emberi sorsokról. Ezek az esetek minden kétséget kizáróan mutatják be a hatalmon lévő párt 1949 utáni alapvető kisebbségpolitikai alapelvét: a társadalmi változások automatikusan megoldják majd a nemzetiségi kérdést, és elvezetnek a kívánt asszimilációhoz.

Tóth Ágnes módszertanilag biztosan közlekedik a „nagy történések” és a személyes történetek mikrovilága között, és a szükséges távolságtartás mögül egyértelműen felvillan a történész „megértő kíváncsisága”. Az olvasó e részeket olvasva érti meg igazán, miért nevezte munkáját politikai társadalomtörténetnek, amit már a bevezetőben is érdemes lett volna alaposabban értelmezni.

A kötet azonban nemcsak az egyéni élet-történeteket mutatja be, de azt is vizsgálja, hogyan hatott a kollektív bűnösség stigmája és az állami represszió a német kisebbség nemzeti identitására. Három válaszreakciót különít el: egy részük megtartotta németséghez tartozásának tradicionális jegyeit (nyelv, szokások, viselet), mások elrejtették ezt, míg a harmadik csoporthoz tartozók feladták a

német csoportközösséghez való kötődésüket. Ez azonban, állapítja meg a szerző, statisztikailag alig ragadható meg. Ezzel párhuzamosan egy másik, paradox hatásra is rámutat: az állami represszió, az erőszakos modernizáció egyrészt erősítette az egymás iránti szolidaritást és felülírta a közösségen belüli politikai törésvonalakat, másrészt felbomlasztotta a hagyományos falusi társadalmat, ezáltal elősegítette az állam által óhajtott asszimilációt.

A hazai németek története kapcsán tehát olyan alapmunka született, amelynek szemléletéről a szerző egy helyen egyenesen így fogalmaz: a 20. század kataklizmáit csak akkor tudjuk megérteni, ha „a személyes szabadság felőli nézőpontot következetesen érvényesítjük”. Ezzel nincs vitánk, és kíváncsian várjuk, hogy jövőbeli kutatásai során kiderüljön: „Tud-e majd úgy dalolni a szabadság, ahogy a rabok daloltak róla?”⁵

A. SAJTI ENIKŐ

⁵ Miljković, Branko: Mindenki ír majd verseket.
<http://beszelo.c3.hu/cikkek/mindenki-ir-majd-verseket> (a letöltés ideje 2020. dec. 1.)